Kluczowe Stanowiska Filozoficzne Wobec Trudnego Problemu Świadomości

1.0 Wprowadzenie: Zdefiniowanie Trudnego Problemu Świadomości

Dylemat psychofizyczny, czyli problem relacji między umysłem a ciałem, stanowi jedno z fundamentalnych wyzwań dla współczesnej nauki i filozofii. W sercu tego dylematu leży natura subiektywnego doświadczenia – wewnętrznego, fenomenalnego życia, które towarzyszy fizycznym procesom zachodzącym w naszych mózgach. Zrozumienie, dlaczego i w jaki sposób obiektywna, materialna rzeczywistość generuje subiektywną, pierwszoosobową perspektywę, ma strategiczne znaczenie nie tylko dla filozofii umysłu, ale również dla neuronauki, psychologii i rozwoju sztucznej inteligencji. Bez satysfakcjonującego wyjaśnienia tego zjawiska nasz obraz świata pozostaje fundamentalnie niekompletny.

Aby precyzyjnie uchwycić istotę tego wyzwania, filozof David Chalmers dokonał kluczowego rozróżnienia na **"łatwe problemy"** i **"trudny problem"** świadomości. Ta taksonomia pozwala oddzielić zagadnienia, które są w zasięgu standardowych metod badawczych, od tego, co wydaje się wymykać tradycyjnemu, redukcyjnemu wyjaśnieniu.

Chalmers definiuje **"łatwe problemy świadomości"** jako te, które dotyczą wyjaśniania konkretnych zdolności i funkcji poznawczych. Są one "łatwe" nie dlatego, że ich rozwiązanie jest trywialne – w rzeczywistości wymaga ono dekad skomplikowanych badań empirycznych – ale dlatego, że są one podatne na standardowe metody neuronauki i kognitywistyki. Wyjaśnienie ich sprowadza się do opisania mechanizmów obliczeniowych lub neuronalnych odpowiedzialnych za daną funkcję. Przykłady łatwych problemów obejmują:

- Zdolność do rozróżniania, kategoryzowania i reagowania na bodźce ze środowiska.
- Integrację informacji przez system poznawczy.
- Zdolność systemu do dostępu do własnych stanów wewnętrznych i ich raportowania.
- Mechanizmy skupiania uwagi.
- Celową kontrolę zachowania.
- Różnicę między stanem czuwania a snem.

Trudny problem świadomości polega na wyjaśnieniu, *dlaczego* i *jak* procesom fizycznym w mózgu towarzyszy subiektywne, fenomenalne doświadczenie. Pytanie to ma dwa wymiary: po pierwsze, dlaczego przetwarzanie informacji w ogóle daje początek bogatemu życiu wewnętrznemu, a nie odbywa się "w ciemności"? Po drugie, dlaczego daje ono początek *konkretnemu rodzajowi* życia wewnętrznego, na przykład specyficznemu odczuciu czerwieni? Nawet jeśli w pełni wyjaśnimy wszystkie funkcje związane z percepcją czy myśleniem, wciąż pozostaje fundamentalne pytanie: dlaczego tym procesom towarzyszy jakakolwiek forma wewnętrznego odczucia? Jak ujął to filozof Thomas Nagel, jest to problem wyjaśnienia, jak to jest **"być"** danym organizmem – dlaczego istnieje subiektywne "coś", co nazywamy doświadczeniem.

Centralnym pojęciem w dyskusji nad trudnym problemem są **qualia** (l.poj. *quale*) – instancje subiektywnego, świadomego doświadczenia. Są to "surowe odczucia", takie jak odczucie

czerwieni, ból zęba, smak wina czy dźwięk klarnetu. W ramach tradycyjnej koncepcji, którą krytycy tacy jak Daniel Dennett atakują, qualiom przypisuje się cztery charakterystyczne właściwości:

1. **Niewyrażalność** (ineffability): Nie można ich w pełni zakomunikować ani opisać za pomocą języka.
2. **Wewnętrzność** (intrinsicality): Są to własności nierelacyjne, niezależne od związku doświadczenia z innymi rzeczami.
3. **Prywatność** (privacy): Są dostępne wyłącznie dla podmiotu, który ich doświadcza, a interpersonalne porównania qualiów są niemożliwe.
4. **Bezpośrednia dostępność** (direct apprehensibility): Doświadczanie qualia jest równoznaczne z wiedzą o tym doświadczeniu; nie ma miejsca na błąd.

To właśnie istnienie i domniemana natura qualiów sprawiają, że trudny problem jest tak nieuchwytny dla standardowych metod naukowych. Dalsza analiza wymaga przyjrzenia się kluczowym argumentom filozoficznym, które nie tylko uwypuklają ten problem, ale również nadają mu precyzyjne ramy konceptualne.

2.0 Konceptualne Podstawy Trudnego Problemu: Kluczowe Argumenty i Eksperymenty Myślowe

Zrozumienie głębi trudnego problemu świadomości wymaga analizy fundamentalnych argumentów i eksperymentów myślowych, które kwestionują kompletność fizykalistycznego obrazu świata. Narzędzia te nie mają na celu dostarczenia dowodów empirycznych, lecz zbadanie logicznej i metafizycznej relacji między światem fizycznym a domeną fenomenalną. Ujawniają one konceptualne luki w naszym rozumieniu, które motywują całą współczesną debatę filozoficzną.

2.1 Luka Eksplanacyjna (Explanatory Gap)

Koncepcja **luki eksplanacyjnej**, wprowadzona przez filozofa Josepha Levine'a, odnosi się do problemu fundamentalnie epistemologicznego. Levine zauważa, że dobre wyjaśnienie naukowe powinno pociągać za sobą w sposób dedukcyjny to, co wyjaśnia. Luka polega właśnie na braku takiego dedukcyjnego wynikania: nawet jeśli uznamy, że stany świadome są tożsame ze stanami fizycznymi mózgu, wciąż brakuje nam wyjaśnienia, *dlaczego* określone stany mózgu muszą koniecznie korelować z określonymi qualiami. Na przykład, możemy odkryć, że odczuwanie bólu jest zawsze skorelowane z wyładowaniami włókien nerwowych typu C. Jednakże, w przeciwieństwie do innych naukowych redukcji (np. woda to H_2O), to połączenie wydaje się przypadkowe, a nie konieczne. Nie jesteśmy w stanie dedukcyjnie wyprowadzić subiektywnego odczucia bólu z czysto fizycznego opisu aktywności neuronów. Pytanie "Dlaczego wyładowania włókien typu C odczuwane są jako *ból,* a nie, powiedzmy, jako łaskotanie lub odczucie niebieskiego?" pozostaje bez odpowiedzi. Ta niemożność zbudowania logicznego mostu między opisem fizycznym a fenomenalnym jest właśnie luką eksplanacyjną.

2.2 Argument z Wiedzy (Knowledge Argument)

Jeden z najsłynniejszych argumentów w tej debacie pochodzi od Franka Jacksona i jest znany jako eksperyment myślowy **"Czego nie wiedziała Maria"**. Scenariusz przedstawia się następująco:

Maria jest genialną neurobiolożką, która całe życie spędziła w czarno-białym pokoju, komunikując się ze światem za pomocą czarno-białego monitora. Mimo tych ograniczeń, posiadła kompletną fizyczną wiedzę na temat świata, w tym pełną wiedzę o neurofizjologii widzenia kolorów. Zna każdy fizyczny fakt dotyczący tego, co dzieje się w mózgu, gdy ktoś widzi czerwoną różę.

Jackson zadaje kluczowe pytanie: **Czy Maria, wychodząc z pokoju i po raz pierwszy widząc czerwień, dowiaduje się czegoś nowego?**

Intuicyjna odpowiedź brzmi "tak". Dowiaduje się, *jak to jest* widzieć czerwień. Jeśli ta odpowiedź jest prawdziwa, ma to doniosłe implikacje. Skoro Maria przed wyjściem z pokoju znała *wszystkie* fakty fizyczne, a po wyjściu nauczyła się czegoś nowego, *argument konkluduje*, że muszą istnieć fakty niefizyczne – fakty dotyczące fenomenalnego charakteru doświadczenia (qualiów). Argument ten stanowi zatem potężne wyzwanie dla fizykalizmu, czyli poglądu, że wszystko, co istnieje, jest fizyczne.

2.3 Argument z Filozoficznego Zombie (Philosophical Zombie Argument)

Argument ten, rozwinięty i spopularyzowany przez Davida Chalmersa, opiera się na koncepcji **filozoficznego zombie**. Jest to hipotetyczna istota, która jest fizycznie i behawioralnie nieodróżnialna od świadomego człowieka, ale nie posiada żadnych subiektywnych doświadczeń (qualiów). Zombie zachowuje się tak, jakby odczuwało ból, kiedy się skaleczy, i tak, jakby cieszyło się smakiem czekolady, ale "w środku jest ciemno" – nie ma żadnego wewnętrznego, fenomenalnego życia.

Struktura argumentu opiera się na kluczowym przejściu od wyobrażalności do możliwości metafizycznej:

1. **Wyobrażalność (Conceivability):** Możemy spójnie wyobrazić sobie istnienie filozoficznego zombie bez popadania w logiczną sprzeczność.
2. **Przejście do możliwości metafizycznej:** Argument zakłada, że jeśli coś jest idealnie wyobrażalne (ideal conceivability), to jest również metafizycznie możliwe. Innymi słowy, istnieje logicznie możliwy świat, który jest fizycznie identyczny z naszym, ale pozbawiony świadomości.
3. **Wniosek przeciwko fizykalizmowi:** Jeśli taki świat jest metafizycznie możliwy, oznacza to, że fakty dotyczące świadomości nie wynikają z koniecznością metafizyczną z faktów fizycznych. Gdyby fizykalizm był prawdziwy, to wszystkie fakty, w tym fakty o świadomości, musiałyby być zdeterminowane przez fakty fizyczne. Zatem w każdym świecie fizycznie identycznym z naszym musiałyby istnieć identyczne stany świadomości. Metafizyczna możliwość istnienia świata zombie łamie tę zależność, co prowadzi do wniosku, że jeśli przesłanki argumentu są prawdziwe, fizykalizm jest fałszywy.

Przedstawione argumenty wspólnie ustanawiają głęboką epistemiczną przepaść między domeną fizyczną a fenomenalną. Rzucają one poważne wyzwanie każdemu, kto twierdzi, że świadomość można w pełni wyjaśnić w ramach obecnej nauki. To właśnie to wyzwanie

motywuje do sformułowania różnorodnych stanowisk filozoficznych, które stanowią próby odpowiedzi na trudny problem świadomości.

3.0 Odpowiedzi Materialistyczne: Próby Redukcji i Wyjaśnienia

W bezpośredniej odpowiedzi na wyzwania stawiane przez lukę eksplanacyjną i powiązane eksperymenty myślowe, stanowiska materialistyczne starają się bronić tezy, że istnieje wyłącznie rzeczywistość fizyczna. Mimo wewnętrznego zróżnicowania, ich strategicznym celem jest albo zanegowanie samego istnienia trudnego problemu, albo wykazanie, że jest on możliwy do rozwiązania w ramach paradygmatu fizykalistycznego. Zwolennicy tych poglądów dążą do zintegrowania fenomenalnego doświadczenia ze światem opisywanym przez naukę bez postulowania jakichkolwiek niefizycznych bytów czy własności.

3.1 Materializm Typu-A: Negacja Luki Epistemicznej

Materializm typu-A to najbardziej radykalna forma fizykalizmu, która bezpośrednio konfrontuje się z argumentami za istnieniem trudnego problemu poprzez odrzucenie ich fundamentalnych przesłanek. Zwolennicy tego stanowiska negują istnienie jakiejkolwiek luki eksplanacyjnej między wyjaśnieniami fizycznymi a fenomenalnymi. Z tej perspektywy, po rozwiązaniu "łatwych problemów" – czyli po pełnym wyjaśnieniu funkcjonalnych i behawioralnych aspektów umysłu – nie pozostaje żaden dalszy, "trudny problem".

W ramach tego stanowiska można wyróżnić dwie główne strategie:

- **Silny redukcjonizm:** Uznaje on istnienie doświadczeń fenomenalnych, ale twierdzi, że są one w pełni tożsame z określonymi funkcjami, stanami obliczeniowymi lub zachowaniami. Świadomość nie jest niczym *ponad* to, co system robi. Z perspektywy materializmu typu-A, filozoficzne zombie są nie tylko metafizycznie, ale i logicznie niemożliwe. Skoro świadomość *jest* tożsama z określonymi funkcjami, to istota funkcjonalnie identyczna z człowiekiem *musi* być świadoma z definicji.
- **Materializm eliminacyjny:** To jeszcze mocniejsza teza, zgodnie z którą fenomenalna świadomość, a w szczególności qualia (w ich tradycyjnym rozumieniu), w ogóle nie istnieją. Są one reliktem przestarzałej "psychologii ludowej". Kluczowym przedstawicielem tego poglądu jest Daniel Dennett, który argumentuje, że nasze przekonania o istnieniu niewyrażalnych, prywatnych qualiów są iluzją.

3.2 Materializm Typu-B: Luka Epistemiczna bez Luki Ontologicznej

Materializm typu-B stanowi bardziej umiarkowaną odpowiedź. Jego zwolennicy akceptują istnienie **luki epistemicznej** – zgadzają się, że filozoficzne zombie są wyobrażalne, a Maria po wyjściu z pokoju uczy się czegoś nowego. Zaprzeczają jednak, by ta luka w naszym poznaniu miała jakiekolwiek implikacje ontologiczne, a zatem odrzucają istnienie **luki ontologicznej**.

Kluczowa teza tego stanowiska głosi, że **pojęcia fenomenalne i pojęcia fizyczne odnoszą się do tej samej, fundamentalnie fizycznej rzeczywistości, ale czynią to na dwa różne sposoby**. Pojęcia fizyczne opisują świat z perspektywy trzecioosobowej, obiektywnej. Pojęcia

fenomenalne (takie jak "ból" czy "odczucie czerwieni") odnoszą się do tych samych stanów mózgu, ale z subiektywnej, pierwszoosobowej perspektywy.

Aby zilustrować tę ideę, często używa się **analogii "Woda = H_2O"**:

- Ktoś może wiedzieć wszystko o pojęciu "woda", nie wiedząc nic o jej chemicznej strukturze H_2O. Odkrycie, że woda to H_2O, jest odkryciem empirycznym, a nie analitycznym.
- Podobnie, stany fenomenalne (np. ból) i stany neuronalne (np. wyładowania włókien typu C) to dwa różne "ujęcia pojęciowe" tego samego zjawiska. Luka między nimi jest więc problemem pojęciowym, a nie metafizycznym. Wobec argumentu z wiedzy, materialista typu-B twierdzi, że Maria nie poznaje nowego faktu o świecie, a jedynie zyskuje nowy, pierwszoosobowy sposób ujęcia (a phenomenal concept) starego, fizycznego faktu, analogicznie do kogoś, kto dowiaduje się, że "woda" to "H_2O".

3.3 Materializm Typu-C: Luka jako Tymczasowy Problem Poznawczy

Materializm typu-C to stanowisko optymistyczne, które traktuje obecną lukę eksplanacyjną jako tymczasowy problem, wynikający z naszych poznawczych ograniczeń lub niedoskonałości współczesnej nauki. Zwolennicy tego poglądu wierzą, że przyszły rozwój nauki, być może poprzez rewolucję konceptualną w neurobiologii lub fizyce, pozwoli w pełni zredukować prawdy fenomenalne do prawd fizycznych.

Zgodnie z tą perspektywą, argumenty takie jak filozoficzne zombie wydają się nam spójne tylko dlatego, że nasza obecna wiedza fizyczna jest niekompletna. Gdybyśmy dysponowali pełną, dojrzałą teorią neurobiologiczną, sprzeczność w koncepcji zombie stałaby się oczywista. Innymi słowy, luka eksplanacyjna zostanie ostatecznie zamknięta, a trudny problem okaże się kolejnym "łatwym problemem", który wymagał po prostu bardziej zaawansowanych narzędzi naukowych.

Dla krytyków, te materialistyczne strategie, próbując zamknąć lukę eksplanacyjną, zdają się albo negować realność danych (jak w typie-A), albo trywializować głębię problemu epistemicznego (jak w typie-B), co motywuje do poszukiwania radykalnie odmiennych ontologii w dualizmie.

4.0 Odpowiedzi Dualistyczne: Umysł jako Odseparowana Domena

Dualizm stanowi bezpośrednią odpowiedź na postrzegane niedostatki materializmu. Wspólnym mianownikiem stanowisk dualistycznych jest teza o fundamentalnej, ontologicznej odrębności umysłu (lub jego własności) od materii. W przeciwieństwie do materialistów, którzy próbują zredukować lub wyeliminować trudny problem, dualiści wprost go akceptują, traktując jako dowód na to, że rzeczywistość nie jest wyłącznie fizyczna. Uznają oni, że subiektywne doświadczenie jest zjawiskiem realnym i nieredukowalnym do procesów neuronalnych.

4.1 Dualizm Typu-D: Dualizm Interakcjonistyczny

Dualizm interakcjonistyczny, którego klasycznym przedstawicielem był Kartezjusz, to pogląd, zgodnie z którym procesy fizyczne i zjawiska fenomenalne są ontologicznie odrębne, ale posiadają **wzajemną moc przyczynową**. Oznacza to, że umysł może wpływać na ciało, a ciało na umysł. Nasze intencje (stany mentalne) mogą inicjować działania fizyczne (np. podniesienie ręki), a bodźce fizyczne (np. uszkodzenie tkanki) mogą powodować doznania mentalne (np. odczucie bólu).

Główną trudnością, z jaką boryka się to stanowisko, jest jego konflikt z **zasadą przyczynowej domkniętości świata fizycznego**. Jest to fundamentalne założenie współczesnej nauki, które głosi, że każde zdarzenie fizyczne ma w pełni wystarczającą przyczynę fizyczną. Jeśli niefizyczny umysł miałby wpływać na mózg, oznaczałoby to naruszenie tej zasady – pojawiałaby się "energia znikąd", co jest sprzeczne z prawami zachowania. Wyjaśnienie, jak niematerialna substancja mogłaby oddziaływać na materię, pozostaje największym wyzwaniem dla dualizmu interakcjonistycznego.

4.2 Dualizm Typu-E: Epifenomenalizm

Epifenomenalizm jest próbą pogodzenia dualizmu z przyczynową domkniętością fizyki. Zgodnie z tym poglądem, stany fizyczne (np. procesy w mózgu) powodują stany mentalne (qualia), ale stany mentalne **nie mają żadnego wpływu przyczynowego** na świat fizyczny. Świadomość jest traktowana jako produkt uboczny, "epifenomen" procesów neuronalnych, podobnie jak gwizd lokomotywy parowej jest produktem ubocznym pracy silnika, ale sam nie napędza kół.

Mimo że epifenomenalizm unika problemu interakcji, prowadzi do wysoce kontrintuicyjnych konsekwencji:

- **Iluzoryczność sprawczości mentalnej:** Nasze poczucie, że myśli, pragnienia i uczucia powodują nasze działania, jest całkowitą iluzją. Decyzja o podniesieniu ręki nie jest przyczyną jej podniesienia; zarówno decyzja, jak i ruch są powodowane przez wcześniejsze stany mózgu.
- **Problem samowiedzy:** Jeśli świadomość nie ma mocy przyczynowej, to w jaki sposób możemy w ogóle wiedzieć, że jesteśmy świadomi? Nasze myśli i wypowiedzi na temat naszych doświadczeń ("Czuję ból", "Jestem świadomy") nie mogą być powodowane przez same te doświadczenia. Muszą być one, podobnie jak wszystkie inne zachowania, w pełni zdeterminowane przez procesy fizyczne.

Trudności związane z wyjaśnieniem interakcji przyczynowej w dualizmie interakcjonistycznym oraz głęboko kontrintuicyjne implikacje epifenomenalizmu skłaniają wielu filozofów do poszukiwania dalszych, alternatywnych rozwiązań.

5.0 Perspektywy Alternatywne i Nie-Redukcyjne

Wobec impasu między tradycyjnym materializmem a dualizmem, wielu filozofów zwróciło się ku stanowiskom, które próbują przekroczyć ten klasyczny podział. Te alternatywne perspektywy starają się albo uznać dylemat za nierozwiązywalny dla ludzkiego umysłu, albo fundamentalnie rekonfigurują nasze podstawowe założenia ontologiczne dotyczące natury rzeczywistości.

5.1 Nowy Mysterianizm (New Mysterianism)

Mysterianizm to stanowisko epistemologiczne, które głosi, że trudny problem świadomości jest, przynajmniej na razie, **nierozwiązywalny dla ludzkiego umysłu**. Jego zwolennicy niekoniecznie odrzucają fizykalizm, ale twierdzą, że nie jesteśmy w stanie pojąć, w jaki sposób procesy fizyczne w mózgu mogą generować subiektywne doświadczenie.

Wyróżnia się dwie główne wersje tego poglądu:

- **Permanentny mysterianizm (Colin McGinn):** Utrzymuje, że nasze zdolności poznawcze są z natury, "konstytucyjnie" niezdolne do zrozumienia związku między mózgiem a świadomością. Podobnie jak szympans nie jest w stanie zrozumieć mechaniki kwantowej, tak ludzki umysł nie posiada odpowiednich narzędzi pojęciowych do rozwiązania problemu umysł-ciało. Problem jest dla nas "kognitywnie zamknięty".
- **Tymczasowy mysterianizm (Thomas Nagel):** Jest to bardziej umiarkowana teza, zgodnie z którą problem jest nierozwiązywalny przy obecnym stanie wiedzy i przy użyciu obecnych pojęć naukowych. Nagel sugeruje, że rozwiązanie może wymagać radykalnej rewolucji naukowej i stworzenia zupełnie nowej "obiektywnej fenomenologii", która pozwoliłaby opisać subiektywny charakter doświadczeń.

5.2 Monizm Typu-F: Panpsychizm i Fizykalistyczny Idealizm

Monizm typu-F to szeroka kategoria poglądów, których wspólnym mianownikiem jest teza, że świadomość (lub jej protoko-własności) jest **fundamentalną i wszechobecną cechą rzeczywistości fizycznej**. W przeciwieństwie do dualizmu, nie postuluje istnienia odrębnej substancji mentalnej, a w przeciwieństwie do materializmu, nie próbuje redukować świadomości do czegoś nie-świadomego. Zamiast tego, integruje świadomość z samą tkanką rzeczywistości.

- **Panpsychizm** to najbardziej znana forma tego poglądu. Głosi on, że byty fizyczne na najbardziej fundamentalnym poziomie (np. elektrony, kwarki) posiadają proste formy własności fenomenalnych. Złożone doświadczenia, takie jak ludzka świadomość, powstają w wyniku kombinacji tych fundamentalnych mikrodoświadczeń. Głównym wyzwaniem dla panpsychizmu jest tzw. **problem kombinacji** (lub **problem scalania**): w jaki sposób te proste, rozproszone mikrodoświadczenia łączą się w jedno, zunifikowane, makroskopowe pole świadomości?
- **Fizykalistyczny idealizm** to specyficzny wariant monizmu typu-F, który proponuje, że rzeczywistość jest z natury doświadczalna, a prawa fizyki nie opisują interakcji bezdusznych cząstek, lecz strukturę tej fundamentalnej, fenomenalnej rzeczywistości. Zgodnie z tym poglądem, fizyka opisuje "zewnętrzne", relacyjne aspekty tego, co z "wewnętrznej" strony jest doświadczeniem. Ta teoria próbuje rozwiązać problem scalania poprzez odwołanie się do **koherencji kwantowej**. Sugeruje, że fenomenalne scalanie (czyli jedność świadomego doświadczenia) jest manifestacją ontologicznej jedności, jaką zapewniają stany kwantowe. W tej perspektywie, zunifikowane pole świadomości nie jest "sklejane" z oddzielnych części, ale stanowi fundamentalnie zjednoczoną całość na poziomie kwantowym.

Podejścia te, choć dla wielu wydają się wysoce spekulatywne, pokazują głębię filozoficznych poszukiwań i gotowość do rewizji najbardziej fundamentalnych przekonań o naturze

rzeczywistości. Stanowią one próbę potraktowania trudnego problemu świadomości z należytą powagą, bez redukowania go do czegoś, czym intuicyjnie się nie wydaje, oraz bez popadania w trudności klasycznego dualizmu.

6.0 Synteza i Wnioski

Analiza kluczowych stanowisk filozoficznych wobec trudnego problemu świadomości ukazuje niezwykle szerokie spektrum odpowiedzi – od jego całkowitej negacji w ramach radykalnego materializmu, przez próby jego konceptualnego "oswojenia", aż po uznanie świadomości za fundamentalny i wszechobecny aspekt kosmosu w panpsychizmie. Różnorodność tych poglądów świadczy o tym, jak głęboko zakorzeniony i nieuchwytny jest problem wyjaśnienia subiektywnego doświadczenia w ramach obiektywnego, naukowego obrazu świata.

Poniższa tabela systematyzuje i porównuje omówione stanowiska w odniesieniu do kluczowych argumentów i dylematów, które kształtują debatę.

Stanowisko	Status Luki Eksplanacyjnej	Możliwość Filozoficznego Zombie	Interpretacja "Nowej Wiedzy" Marii
Materializm Typu-A (np. Dennett)	Nie istnieje, jest iluzją.	Logicznie niemożliwe.	Nabycie nowej umiejętności (know-how), a nie nowej wiedzy o faktach (know-that).
Materializm Typu-B	Epistemiczna, ale nie ontologiczna.	Wyobrażalne, ale metafizycznie niemożliwe.	Poznanie starego, fizycznego faktu w nowy, pierwszoosobowy sposób.
Materializm Typu-C	Epistemiczna i tymczasowa.	Wyobrażalne obecnie, ale okażą się logicznie niemożliwe w przyszłości.	Poznanie faktu, który jest dedukowalny z fizyki, ale obecnie poza naszym zasięgiem.
Dualizm Interakcjonistyczny (Typ-D)	Ontologiczna i realna.	Metafizycznie możliwe.	Poznanie nowego, niefizycznego faktu o świecie.
Epifenomenalizm (Typ-E)	Ontologiczna i realna.	Metafizycznie możliwe.	Poznanie nowego, niefizycznego faktu, który nie ma mocy przyczynowej.
Nowy Mysterianizm (np. McGinn)	Nierozwiązywalna dla ludzkiego umysłu.	Prawdopodobnie możliwe, ale nie jesteśmy w stanie tego w pełni zrozumieć.	Nabycie wiedzy, której relacji do wiedzy fizycznej nie jesteśmy w stanie pojąć.

Panpsychizm / Monizm Typu-F	Ontologiczna, ale świadomość jest fundamentalna.	Metafizycznie niemożliwe, bo fizyczność sama w sobie ma aspekt fenomenalny.	Poznanie fundamentalnego, fenomenalnego aspektu faktu fizycznego.

Trudny problem świadomości pozostaje jednym z najbardziej otwartych i stymulujących intelektualnie zagadnień we współczesnej filozofii i nauce. Brak konsensusu nie świadczy o porażce, lecz o niezwykłej złożoności badanego zjawiska. Debata ta zmusza nas do ciągłej weryfikacji granic poznania naukowego, kwestionowania naszych najbardziej podstawowych założeń o rzeczywistości i redefiniowania tego, co to znaczy w pełni zrozumieć świat i nasze w nim miejsce. Niezależnie od tego, która z przedstawionych dróg okaże się ostatecznie najbardziej owocna, samo zmaganie się z tym problemem poszerza horyzonty naszego myślenia.